

यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या शेतीपूरक व्यवसायाचे आर्थिक अध्ययन (विशेषतः कुक्कुटपालन, शेळीपालन, दुग्धव्यवसाय व मत्स्यव्यवसाय) (कालखंड २०१२ ते २०२२)

प्रा. सुरज तुळशीदास जाधव^१, डॉ. रंजना जे. महाजन^२

^१संशोधनकर्ता (एम कॉम, सेट वाणिज्य)

^२मार्गदर्शिका, एम. कॉम. एम.फिल., बी एड., एम. ए (समाज) एम.ए (शिक्षण) पी.एच.डी.

श्री. बाबासाहेब देशमुख पारवेकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पांढरकवडा, जि. यवतमाळ.

सारांश

उष्ण कटिबंध आणि उपोष्ण कटिबंधातील प्राणी उत्पादन ही एक जटिल प्रणाली आहे, जी केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातूनच नाही तर सामाजिक-सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून देखील पाहिली पाहिजे. खते आणि इंधन म्हणून दूध, लोकर, मांस, अंडी, शक्ती आणि खत प्रदान करून पशुधन, मत्स्यपालन, कुक्कुटपालन इत्यादी कृषी तीव्रतेच्या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. शिवाय, त्या शेतकऱ्यांसाठी जिवंत बँक आणि दलित लोकांसाठी उपजीविका म्हणून मानल्या जातात आणि आर्थिक तणावाच्या काळात लवचिक आर्थिक साठा आणि पीक अपयशाविरुद्ध समाधान देखील प्रदान करतात.

चुकीच्या समजुतीमुळे शेतीपूरक व्यवसायात शेतकऱ्यांना कमी परतावा मिळू शकतो. कमी परतावा हा मुळात शेतकऱ्यांच्या जागरूकतेअभावी मिळतो आणि अनेक शेतकऱ्यांना परिस्थितीची माहिती नसते, भरपूर नफा मिळवण्याच्या आशेने, ते व्यवहार्य नसलेल्या प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करतात आणि त्यामुळे त्यांचे भांडवल गमावतात. त्यामुळे शेतीपूरक व्यवसायांचा स्पष्ट आणि व्यावहारिक अभ्यास महत्त्वाचा आहे. या अभ्यासाचे महत्त्व म्हणजे विविध शेतीपूरक व्यवसायांमधील भांडवली गुंतवणूक, पशूपक्षी संगोपनासाठी उत्पादन खर्च, उत्पादन संकलन आणि विपणन आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनशैलीच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीवर शेतीपूरक व्यवसायाचा परिणाम तपासणे व त्याचे विश्लेषण करणे ही आहे. या अनुषंगाने प्रास्तावित अध्ययन हे महत्त्वपूर्ण आहे.

प्रस्तावना

कृषी, निर्विवादपणे त्याच्या संलग्न क्षेत्रांसह भारतातील विशेषतः मोठ्या ग्रामीण भागात सर्वात मोठी उपजीविका प्रदाता आहे. तसेच कृषी सकल देशांतर्गत उत्पादनात १६.३६ टक्के योगदान देते (www.statista.com). शाश्वत शेती, अन्न सुरक्षा, ग्रामीण रोजगार आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या टिकाऊ तंत्रज्ञान जसे की मृदा संवर्धन, शाश्वत नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन आणि जैवविविधता संरक्षण सर्वांगीण ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक आहे. भारतीय कृषी आणि संलग्न क्रियाकलापांनी हरित क्रांती, पांढरी क्रांती, पिवळी क्रांती आणि निळी क्रांती पाहिली आहे.

शेती हा आपल्या देशाचा कणा आहे, देशाची ७० टक्के लोकसंख्या उपजीविकेसाठी त्यावर अवलंबून आहे आणि देशातील सुमारे ४२.० टक्के श्रमशक्ती कृषी क्षेत्राशी संबंधित आहे. कृषी भारतीय अर्थव्यवस्थेचे सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र आहे कारण ते अन्न सुरक्षा प्रदान करते, रोजगार निर्मिती करते, गरिबी दूर करण्यास मदत करते आणि देशाच्या निर्यातीत महत्त्वपूर्ण योगदान देते. भारतीय सकल देशांतर्गत उत्पादनात शेतीचा वाटा जवळपास १४.० टक्के आहे.

मिश्र शेती हा शेतीचा एक प्रकार आहे ज्यामध्ये पिकांची वाढ आणि पशुधन यांचे संगोपन या दोन्ही गोष्टींचा समावेश होतो. या प्रकारची शेती आशिया आणि भारत, मलेशिया, इंडोनेशिया, अफगाणिस्तान, दक्षिण आफ्रिका, चीन, मध्य युरोप, कॅनडा आणि रशिया यांसारख्या देशांमध्ये केली जाते. जरी सुरुवातीला ते प्रामुख्याने देशांतर्गत वापरासाठी सेवा देत असले तरी, आता युनायटेड स्टेट्स आणि जपान सारखे देश त्याचा वापर व्यावसायिक कारणांसाठी करतात. मांस किंवा दुधासाठी जनावरांच्या संगोपनासह पिकांची लागवड मिश्र शेतीची व्याख्या करते. उदाहरणार्थ, मिश्र शेतात गहू किंवा तांदूळ यासारखी तृणधान्ये उगवू शकतात आणि गुरेढोरे, मेंढ्या, डुकर किंवा कुक्कुटपालन व मत्स्य पालन देखील ठेवू शकतात. अनेकदा गुरांचे शेण तृणधान्य पिकांना सेंद्रिय खतासाठी वापरले जाते. अशा शेतातील अनेक तरुण नर गुरांना मांसासाठी अतिरिक्त म्हणून मारले जात नव्हते परंतु कास्ट्रेट केले जात होते आणि गाडी आणि नांगर ओढण्यासाठी साधन म्हणून वापरले जात होते.

भारतात, इतर अनेक दक्षिण आणि दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांप्रमाणे, पीक-पशुधन मिश्रित शेती पारंपारिक आहे. भारतीय अँग्रो इंडस्ट्रीज फाउंडेशन ही एक एनजीओ आहे जी सुमारे तीन दशकांपासून आणि भारतातील सहा राज्यांमध्ये पसरलेल्या मोठ्या पशुधन विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करत आहे. त्याचा अनुभव दर्शवितो की बहुतेक पारंपारिक प्रणाली अत्यंत कार्यक्षम, स्वयंपूर्ण आणि टिकाऊ आहेत. पीक उत्पादनासह पशुधनाचे संयोजन ही एक प्रभावी जोखीम टाळणारी यंत्रणा आहे, जी पावसावर अवलंबून असलेल्या भागातील शेतकऱ्यांच्या पिढ्यान्पिढ्या अनुभवातून विकसित झाली आहे. बाहेरील संसाधनांवर थोडेसे अवलंबित्व न ठेवता शेतीतील सर्व उत्पादने, स्थानिक साहित्य, घरगुती कचरा इत्यादींचा पुनर्वापर करणारी ही शाश्वत प्रणाली एक उत्तम उदाहरण आहे. दुर्गम ग्रामीण भागांसाठी जिथे बाहेरील संसाधने किंवा सेवांमध्ये प्रवेश करणे कठीण आहे, तिथे हा एक योग्य आणि टिकाऊ दृष्टीकोन आहे. ग्रामीण कुटुंबे उत्पादनाशी संसाधने आणि उपलब्ध (किंवा अनुपलब्ध) सेवा आणि साधन यांच्याशी कशी जुळवाजुळव करू शकतात हे या प्रणालीद्वारे अतिशय चांगल्या प्रकारे स्पष्ट होते.

भारतात कमी प्रमाणात मिश्र पीक पशुपालन हा पशुपालनाचा सामान्य आणि प्रबळ प्रकार आहे. लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी कौटुंबिक श्रम आणि अवशेषांवर आधारित पशुपालन आणि त्यांच्या स्वतःच्या जमिनीवर पिकवलेल्या पिकांच्या उत्पादनांद्वारे उत्पन्न आणि रोजगाराचा एक महत्त्वपूर्ण स्रोत आहे. भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुधन महत्त्वाची भूमिका बजावते. एकूण सकल देशांतर्गत उत्पादनात त्याचा वाटा ४.११ टक्के आणि कृषी सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या एक चतुर्थांश आहे. रोजगाराच्या संधींच्या बाबतीत हे क्षेत्र अद्वितीय आहे कारण ग्रामीण भारतातील दोन तृतीयांश महिला कर्मचारी पशुधन संगोपनात गुंतलेले आहेत. पशुधन हा मिश्र शेती पद्धतीचा अविभाज्य भाग आहे जे भारतीय शेतीचे वैशिष्ट्य आहे.

भारतात शेती जोखीम आणि अनिश्चिततेची लढत आहे कारण दोन तृतीयांशपेक्षा जास्त लागवडीखालील जमीन पावसाळ्यावर अवलंबून आहे. हवामान आणि बाजारपेठेतील जोखमीमुळे शेतीच्या परिणामांबद्दल शेतकऱ्यांना अनेकदा खात्री नसते. शिवाय, शेती आणि शेतीपूरक व्यावसाय यांचे लहान आकारमान आणि उदरनिर्वाहाचे स्वरूप शेतीतील भांडवल निर्मितीवर परिणाम करते. लहान आणि सीमांत शेतकरी भांडवल-केंद्रित तंत्रज्ञानाचा अवलंब करू शकत नाहीत, कारण नवीन तंत्रज्ञानाच्या अंमलबजावणीसाठी संसाधनांची आवश्यकता जास्त आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशांतील कृषी कुटुंबांना शेती उत्पन्नातील चढउताराचा मोठा धोका असतो. शेतीचे उत्पन्न हे उत्पन्न आणि किमतीच्या जोखमीच्या अधीन आहे, या दोन्ही गोष्टी हवामानावर अवलंबून असल्यामुळे महत्त्वपूर्ण आहेत. गरीब शेतकऱ्यांसाठी जोखीम विचारात घेणे अधिक महत्त्वाचे आहे कारण त्यांचे उत्पन्न कमी आहे आणि औपचारिक विमा व्यवस्था क्वचितच उपलब्ध आहे. वाढीव उत्पन्नाची जोखीम स्वतःच जोखीम-विरोधक कुटुंबांसाठी कल्याणाचे नुकसान आहे. हे आधुनिक पीक तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांना कमी आकर्षक बनवू शकते आणि कृषी विकासास विलंब करू शकते. अशा परिस्थितीत पशुधन उत्पादनासह शेतीपूरक व्यवसाय महत्त्वाची भूमिका बजावते. याच अनुषंगाने प्रस्तावित अध्ययनात यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतीपूरक व्यवसायाचे आर्थिक अभ्यास करण्यात येणार आहे.

सारणी क्रमांक १ यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकरी सहभागी असलेल्या पूरक व्यवसायाच्या प्रकारासंबंधी माहिती

तुम्हीकोणत्या प्रकारच्या पूरक व्यवसायात सहभागी आहात?	संख्या	टक्केवारी
कुक्कुटपालन	१४५	१८.१
शेळीपालन	१५९	१९.९
दुग्धव्यवसाय	२१६	२७.०
मत्स्यपालन	८९	११.१
एकाधिक	१९१	२३.९
एकूण	८००	१००.०
काई वर्ग मूल्य	स्वातंत्र्यांश	P मूल्य
५८.५२५	४	<०.०५

उपरोक्त सारणी क्रमांक १ मध्येयवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकरी सहभागी असलेल्या पूरक व्यवसायाच्या प्रकारासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार २७.०% शेतकरी दुग्ध व्यवसायात सहभागी असून २३.९% शेतकरी एकापेक्षा अधिक पूरक व्यवसायात सहभागी आहेत. त्याचप्रमाणे १९.९% शेतकरी शेळी पालन व्यवसायात सहभागी असून १८.१% शेतकरी कुक्कुटपालन व्यवसायात सहभागी आहेत. तसेच मत्स्यपालन व्यवसायात सहभागी असणाऱ्या शेतकऱ्यांची टक्केवारी ११.१% आहे. यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांचे त्यांच्या सहभागी असलेल्या पूरक व्यवसायाच्या प्रकारानुसार तुलना केली असता, त्यांच्या दरम्यान सार्थक (काईवर्ग = २८.५२५; स्वातंत्र्यांश = ४; P मूल्य < ०.०५) अंतर आहे. उपरोक्त माहितीवरून असे निदर्शनास येते की यवतमाळ जिल्ह्यातील बहुतांश शेतकरी दुग्ध व्यवसायात सहभागी असून त्याखालोखाल एकापेक्षा अधिक पूरक व्यवसायात सहभागी असणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या देखील लक्षणीय आहे.

सारणी क्रमांक २: यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना पूरक व्यवसाय सुरू करून झालेल्या कालावधीसंबंधी माहिती

तुम्हीतुमचा पूरक व्यवसाय कधी सुरू केला?	संख्या	टक्केवारी
१ वर्षापूर्वीपेक्षा कमी	६४	८.०
१-३ वर्षापूर्वी	१६८	२१.०
४-६ वर्षापूर्वी	१४३	१७.९
७-१० वर्षापूर्वी	१२२	१५.३
१० वर्षांपेक्षा जास्तवर्षापूर्वी	३०३	३७.९
एकूण	८००	१००.०
काई वर्ग मूल्य	स्वातंत्र्यांश	P मूल्य
१९६.६३८	४	<०.०५

सारणी क्रमांक २ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांनी पूरक व्यवसाय सुरू केल्यापासूनचा कालावधी दर्शविला आहे. आकडेवारीनुसार, ३७.९% शेतकऱ्यांना पूरक व्यवसाय सुरू केल्यापासून १० वर्षांपेक्षा जास्त काळ झाला आहे, तर २१.०% शेतकऱ्यांना १ ते ३ वर्षांचा कालावधी झाला आहे. त्याचप्रमाणे, १७.९% शेतकऱ्यांना ४ ते ६ वर्ष आणि १५.३% शेतकऱ्यांना ७ ते १० वर्षांचा कालावधी पूरक व्यवसायात अनुभवला आहे. तसेच, ८.०% शेतकऱ्यांना पूरक व्यवसाय सुरू केल्यापासून १ वर्षांपेक्षा कमी कालावधी झाला आहे. शेतकऱ्यांनी पूरक व्यवसाय सुरू केलेल्या कालावधीच्या तुलनेत केलेल्या सांख्यिकीय विश्लेषणात (काई-स्क्वेअर =

१९६.६३८; स्वातंत्र्यांश = ४; P मूल्य < ०.०५) लक्षणीय फरक आढळला. या आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की यवतमाळ जिल्ह्यातील बहुसंख्य शेतकऱ्यांना पूरक व्यवसाय सुरू केल्यापासून १० वर्षांपेक्षा अधिक कालावधी अनुभवला आहे.

निष्कर्ष

यवतमाळ जिल्ह्यातील बहुतांश शेतकरी दुग्ध व्यवसायात सहभागी असून त्याखालोखाल एकापेक्षा अधिक पूरक व्यवसायात सहभागी असणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या देखील लक्षणीय आहे. बहुतांश शेतकऱ्यांना पूरक व्यवसाय सुरू करून १० वर्षांपेक्षा अधिक कालावधी झाला आहे. यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांद्वारे पूरक व्यवसाय सुरू करण्यामागे विविध कारणे आहे ज्यापैकी बहुतांश शेतकरी कौटुंबिक उत्पन्न वाढवण्यासाठी पूरक व्यवसाय करतात. बहुतांश शेतकरी करत असलेला पूरक व्यवसाय वर्षभर सुरू असतो. बहुतांश शेतकऱ्यांद्वारे करण्यात येणाऱ्या पूरक व्यवसायात सुरवातीला केलेली सरासरी गुंतवणुक रु. १०,००० ते रु. २५,००० आहे. बहुतांश शेतकऱ्यांद्वारे करण्यात येणाऱ्या पूरक व्यवसायाकरीता वापरण्यात आलेल्या जागेचे क्षेत्रफळ ५०१ ते १००० चौरस फुट दरम्यान असून पूरक व्यवसायाकरीता वापरण्यात आलेल्या जागेचे क्षेत्रफळ १०० ते ५०० चौरस फुट दरम्यान असणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या देखील लक्षणीय आहे.

संदर्भ

- 1) National Bank for Agriculture and Rural Development. (2019). Yavatmal PLP 2019–20. <https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/1710180954Yavatmal%20PLP%202019-20.pdf>
- 2) National Bank for Agriculture and Rural Development. (2020). PLP 2020–21: Yavatmal District. <https://www.nabard.org/auth/writereaddata/tender/2910195259YAVATMAL%20PLP-2020-21%20-%20Last.pdf>
- 3) Department of Animal Husbandry & Dairying, Government of India. (2024). Annual Report 2023–24. <https://dahd.gov.in/sites/default/files/2024-10/AnnualReport202324.pdf>
- 4) National Institution for Transforming India (NITI Aayog). (2021). Agriculture, Animal Husbandry and Fisheries Sector Report. https://dmeo.gov.in/sites/default/files/2021-07/1_Sector_Report_Agriculture_Animal_Husbandry_and_Fisheries_FINAL.pdf
- 5) Directorate of Economics and Statistics. (2024). Economic Survey of Maharashtra 2023–24. https://mahades.maharashtra.gov.in/ESM1920/chapter/English/esm2324_e.pdf
- 6) Press Information Bureau, Government of India. (2025, January 31). India's agriculture sector demonstrates resilience, average growth rate of 5% during FY17 to FY23: Economic Survey. <https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2097886>
- 7) Sujatha, R. N. (2019). Nature and scope of allied activities in agriculture. International Journal of Research and Analytical Reviews, 6(1), 273–276. <https://ijrar.org/papers/IJRAR19J5699.pdf>
- 8) OpenEdition Books. (2002). The national legacy in India: Evolution of agricultural policy since the sixties. In D. Mazumdar (Ed.), Evolution of Agricultural Policy since the Sixties (pp. 21–43). <https://books.openedition.org/editionsmsn/7542?lang=en>
- 9) Integrated Crop-Livestock Farming. (2023). Complementary crop-livestock farming: A practice for sustainability in the Mediterranean. International Union for Conservation of Nature. https://iucn.org/sites/default/files/2023-05/practice_j.-complementary-crop-livestock-farming_final.pdf

-
- 10) Down to Earth. (2024, November 7). Farmers in Maharashtra are adopting integrated farming practices for better profits.
<https://www.downtoearth.org.in/agriculture/farmers-in-maharashtra-are-adopting-integrated-farming-practices-for-better-profits>
 - 11) Swayam Shikshan Prayog. (2018, February 4). How crop diversification helped marginal farmers in Maharashtra's Solapur. Scroll.in. <https://scroll.in/article/867303/how-crop-diversification-helped-marginal-farmers-in-maharashtras-solapur-turn-their-lives-around>